

АРХЕОЛОГІЧНІ, ІСТОРИЧНІ ДАНІ ПРО СИСТЕМНІ ЗМІНИ ЯКОСТІ НАСЕЛЕННЯ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Серед наукового доробку С.М. Бібікова численні праці, що презентують його як видатного вченого-археолога, дослідника пам'яток від епохи кам'яного віку до епохи бронзи. Багато його праць присвячено глибокому аналізу та інтерпретації отриманих ним чи іншими вченими даних про найдавніші суспільства, які відомі нам, перш за все, завдяки археологічним джерелам. Одним із перших, паралельно з іншими вченими (М.П. Грязнов, В.М. Массон, В.Й. Довженок, J.G.D. Clark, С. Renfrew, S.R.Binford, ін.) він розвиває нові напрямки реконструктивної археології, удосконалює актуальні методи палеоекономічного моделювання. Разом з тим, Сергій Миколайович пішов далі багатьох тогочасних талановитих і науково продуктивних вчених. Так до питання вивчення первісної економіки він підійшов не тільки розробляючи нові методики, подаючи реконструкції життєдіяльності населення культур палеоліту, мезоліту чи Трипілля, але й з потребою перебороти, – звісно настільки, наскільки це було можливо на той час, звужені, догматичні можливості науки, усталені одного разу уявлення про розвиток суспільства з найдавніших часів. С.М. Бібіков знаходив можливості сказати більше, ніж тоді здавалося можливо з огляду на стереотипи. Для нас сьогодні звучить, загалом, звично зауваження, висловлене С.М.Бібіковим ще у 1969 р., що є певна самостійна діалектика у процесі розвитку народонаселення та первісних технологій (Бібіков, 1969, с. 22). Звісно, спрощено таку діалектику (як простий взаємозв'язок можливості приросту населення услід за досягненнями технічного прогресу) було розкрито ще в роботах (1909 та 1934 рр.) видатного демографа, професора і водночас громадського діяча та міністра праці Франції Адольфа Ландрі, на цьому будувалась “буржуазна” концепція демографічного переходу (демографічної революції), викладена на наших наукових теренах значно пізніше (Вишневський, 1976; Пирожков, 1976, та ін.). Концепція демографічного переходу на конкретних матеріалах з демографічної статистики (показники – коефіцієнти народжуваності та смертності) показує як змінюються історичні типи відтворення населення з часів проходження промислової революції та індустріалізації. Далі приблизно робиться припущення, що в період революції відтворюючого господарства також мусить значно („вибухово” у порівнянні з попередніми періодами) зростати середня очікувана тривалість життя. Нарешті, концепція пов'язує рівні народжуваності та смертності, а відтак

і зміну типів відтворення населення не з біологічними, чи статистичними закономірностями, а з соціальними умовами. Було зроблена спроба узагальнити наявні дані відносно усієї історії людства, виробити системне розуміння історичних змін. Безумовно, воно внутрішньо суперечило марксистському підходу, тому в узагальнюючих виданнях вже 80-х рр. зазначалося, що тільки частина радянських вчених в демографічних дослідженнях, підкреслимо, використовує ту концепцію.

Отже, віддамо належне науковій проникливості С.М. Бібікова, згадаємо, що за радянської доби відносно закономірностей суспільного розвитку існувала одна діалектика, офіційно визнана і усталена на довгі роки, побудована на традиційній і повторюваній інтерпретації робіт класиків марксизму-ленінізму. Догматизм відвернув від досліджень у цьому напрямі вчених з країн Заходу, в результаті в значній мірі напрацювання К. Маркса та Ф. Енгельса в розумінні діалектичного поступу демоісторичного процесу не були розвинені та поєднані з новітніми досягненнями наук про суспільство та народонаселення ні за кордоном, ні в СРСР. В той час, коли концепція демографічного переходу вже потребувала перегляду, як така, що не завжди узгоджувалась з новітніми даними, в радянських узагальнюючих виданнях значилось, що „в марксистсько-ленінській демографії на сьогодні ще не має єдності думок з усіх питань демографічного переходу” (Демографический..., 1985, с.116).

Оскільки ця моя стаття написана до ювілейного видання пам'яті С.М.Бібікова, маю приємність пригадати, що саме з огляду на означені риси та наукові інтереси Сергія Миколайовича, співробітниками Інституту археології відділів теорії та методики археологічних досліджень, археології енеоліту-бронзи я був рекомендований йому наприкінці 80-х рр. минулого століття, неодноразово звертався до нього з проханням прочитати мої перші роботи з палеоекономіки. В результаті мав його зацікавленість, схвалення та благословення не кидати дослідження в цьому напрямку.

В решті-решт, в минулому столітті до певної міри повно (настільки, наскільки це можливо взагалі в науці) було розроблено концепцію демографічного переходу, що стало умовою розробки демоекономічної історичної періодизації. З іншого боку, також відпрацьовувалось поняття якості населення. Відомо, що вітчизняні

дослідники (В.С.Стешенко, С.І.Пирожков, В.П.Піскунов, О.Є.Кислий та ін.) і до перших студій, і до других внесли значний внесок (Піскунов, 1973, с. 87; Піскунов, 1982 та ін.; Пирожков, 1976; Стешенко, 1978; Стешенко, 1994, с.11 та ін.; Кислий, 1993 та ін.). Звідси, багато ідей з доробку археологів, істориків можна узагальнити, приєднуючи до них вироблене в теоретичній демографії широке розуміння відтворення народонаселення та поняття якості населення. У цьому напрямку дослідження були продовжені після того, як концепція демографічної революції та її інтерпретація А.Г.Вишневським зазнала критики (Стешенко, 1978; Піскунов, 1982; Народонаселение..., 1987, с.23). Основна причина її полягала в звуженому розумінні процесу відтворення народонаселення, коли сам процес фактично зводився до співвідношення народжуваності та смертності, робився наголос на реконструкції показників народжуваності та смертності в історичному їх плині, хоча найбільш характерні висновки було зроблено за статистичними матеріалами нового-новітнього часу, себто періоду промислової революції та індустріалізації. Проблемними залишались реконструкції в іншій поворотній точці змін у відтворенні народонаселення, якою вважався перехід до революції відтворюючого господарства, коли за думкою дослідників мала значно і показово зростати середня очікувана тривалість життя та чисельність населення. Деякі дослідники не погоджувались, що революція відтворюючого господарства може бути врахована як етап одного таксономічного рівня з промисловою революцією, звертали увагу на необхідність пошуку закономірностей відтворення народонаселення на кожному з п'яти етапів формаційного розвитку людства (М.С. Авербух), що зводились знову ж до вивчення статистичних показників народжуваності-смертності. Хоча саме по собі дослідження народонаселення на теоретичній базі концепції демографічного переходу було ідеологічно проблемним, бо суперечило п'ятичленній формаційній концепції історичної періодизації, проте дискусії у цьому напрямку щасливо уникнули зайвої заполітизованості.

Але звужене розуміння відтворення народонаселення спричинило до пониження ролі історичної науки, незацікавленості демографів-теоретиків висновками істориків. На тих відтинках досліджень, де історики та демографи мали змогу спільно працювати (історико-демографічні дискурси) було влаштовано плідні дискусії про самостійну (відносно самостійну роль) демографічного фактору в історії (Козлов, 1977а, Шелестов, 1986, та ін.). Ці дослідження не були на тому етапі приведені у систему, забулося, що провідні учені вже

висловили здогадку про діалектичні історичні зміни у розвитку народонаселення.

Стосовно теоретичних досліджень якості населення, то вони стали продовженням і складовою історичного соціо-демографічного пізнання (Альфред Сові, О.Г.Вишневський, В.С.Стешенко, С.І.Пирожков, В.П.Піскунов, В.Д.Шелестов та ін.). Були розвинені теоретичні узагальнення про якість населення дослідженням історично-змінюваної якості населення. Отже, є певне кореляція між прогресом-регресом, функціонуванням суспільства і змінюваною якістю населення (О.Є.Кислий).

Чому саме якість населення мусимо тут вивести у той чинник, що найперше створює системність? По-перше, саме якість населення відображає діалектику можливості та потреби змін соціального розвитку та розвитку народонаселення; по друге, вона показує, що якими б не були значними технологічні досягнення (або „спосіб виробництва”), їх *врахування не може бути основою до періодизації історії, як системи змін. Такі досягнення – це лише відповідь суспільства на діалектику можливості та потреби, форма, а не сутність.*

З точки зору проблем однолінійності прогресу, що сьогодні дискутуються, особливо значимими були зауваження до концепції переходу від економіки привласнюючого господарювання до відтворюючого. Якщо більшість вчених звертали увагу у цьому сенсі, найперше, на досягнення нових галузей, появу зародків скотарства та землеробства, то С.М.Бібіков додатково звернув увагу на кризові явища епохи мезоліту (Бібіков, 1950, с. 118-126). Він був серед піонерів нового підходу до розвитку, системності, що включала і негативні моменти функціонування суспільства. Такі ідеї дали згодом змогу сприймати хід історії не однопланово, не тільки зі знаком плюс. В радянській історичній науці ці дослідження були одними з перших, в яких на конкретних археологічних матеріалах доводилась можливість іншої, а не тільки простої „прогресистської” моделі історії.

Як окремішність зауважимо, що для археологів в тій прогресистській моделі занадто часто доводилось говорити про сторонні деструктивні явища, коли проводяться історичні реконструкції. Так наприклад, кожна археологічна культура мала періоди розквіту та занепаду. Отже, кожний занепад доводилось пояснювати кліматичними змінами чи ворожими вторгненнями, що потроху в реконструктивній археології відходить як стереотип.

Не кажемо, що прогресистська концепція була не

правильною, але підкреслюємо, що вона є недостатньою, бо в її парадигмі неможливо відповісти на поставлені питання. Наприклад, чому новітні технологічні винаходи не завжди реалізуються, а вперше зроблені зовсім не реалізуються („не настав час” – не є доцільною системою відповіддю)¹; чому з переходом до відтворюючого господарювання падає середня тривалість очікуваного життя; чому технології розвинутого періоду присвійної економіки були більш суспільно ефективними та доцільними²; звідки у первісного мисливця-збирача вільний час на творчість, прикладне мистецтво, наскальні розписи та ін., якщо в принципі вільний „надлишковий час” є досягненням економіки більш розвинутого і навіть класового суспільства³; чому не знайдено однозначної відповіді у трактуванні світової Великої кризи 1928-1933 рр., яка демоекономічна, а не соціопсихологічна її причина; чому за усіх переваг сучасних технологій ряд країн, включно з Україною, не можуть достойно поцінувати їх?

Для подальшого викладу підкреслимо, що надалі термін „демоекономічні відносини”, („демоекономічний розвиток”, „демоекономіка”) будемо розуміти як відносини, що виникають у суспільстві з приводу відтворення життя у цілому, включаючи відносини „природа-суспільство”. Довгий час не вважалося актуальним враховувати історичні (антропогенні) зміни у ресурсній базі розвитку, залишалося також незрозумілим, що за механізм лежить в основі демоекономічного розвитку. Численні критики праць А.Г. Вишневського (Вишневський, 1976; Вишневський, 1982), який, так би мовити, „одягнув” модель демографічного переходу в „історичні одяжі”, весь час закидали, що в його

1 Порівняємо два висловлювання однієї новаторської праці, коли дослідники не знаходять відповіді на поставлене питання, хоча і бачать протиріччя у прийнятому розумінні того, що відбулося „в перших осередках землеробства (Близький Схід, Південно-Східна Азія, Центральна Америка) за високого технологічного рівня, різноманіття знарядь для мисливства та збиральництва”: „Може здаватися дивним такий довгий перехід до більш прогресивного відтворюючого типу господарювання. Проте треба уточнити відносність в даному контексті поняття прогресивності. У випадку сприятливих умов для отримання однієї і тієї ж кількості їжі охота та збиральництво потребують менше витрат часу та праці, ніж скотарство і землеробство” (Баландин, Бондарев, М.: Мысль, 1988, с.62).

2 Як у випадку із ефективним збиральництвом дикої пшениці ейкорну крем'яними серпами, коли не витрачається часу на допоміжні сільськогосподарські технології, або більшу ефективність чогового скотарства, ніж стійлове, коли тварини не втрачають нагуляну вагу та ін. (Кислий, 2005, с.225-226).

3 Якби ми не маніпулювали термінами „суспільно необхідна додаткова праця” – „можливість появи прибавочної праці” як основи прибавочного продукту („добавочный труд” – „прибавочный труд” – Румянцев, 1987, с.126 і др.), потрібно зафіксувати раз і назавжди: за присвійної економіки у людини була можливість отримувати додатковий прибавочний продукт, проте не було у цьому потреби (Кислий, 2005, с.227).

та подібних побудовах діють зовнішні по відношенню до запропонованої демографічної системи мотиви до розвитку (себто, технологічні винаходи з'являлися, спонукали до розвитку, але залишалося незрозумілим, чому вони з'являлися, яке до них відношення має демоекономіка), а сама система базується, головним чином, на співвідношенні народжуваності та смертності (Козлов, 1977б, с. 10; Стешенко, 1981, с. 66, 129 і др.; Пискунов, 1982, с. 17-41 і др.; Народонаселение..., с.23; Пирожков, 1992, с. 130).

Недостатнє розуміння дії закономірностей демоекономіки змушувала дослідників різного фаху, котрі досліджували суспільство, узагальнювати до рівня загальносоціологічних законів бажання людей покращувати життя і цим пояснювати прогрес. Так О.М. Румянцев, аналізуючи первісну економіку, пише: „...причинно-наслідковий зв'язок між зростаючими потребами і засобами їх задоволення і стає самостійно діючим законом, законом зростання потреб” (Румянцев, 1987, с. 104). Про „об'єктивний закон зростання потреб” писали також філософи та соціологи (Философский, 1983, с. 519; Здравомыслов, 1986, с. 15). Проте, оскільки саме визначення потреби розуміється як недостача у чому-небудь, що потрібно для життєдіяльності, то необхідно було досліджувати саме таку недостачу як системне явище історичного, не біологічного буття. Західні учені у напрямку таких досліджень більше приділяли увагу вітальним потребам, як провідним („біологізаторство”), відповідно радянські вчені провідними визначали вищі соціальні потреби, які мали бути уповні задоволені в комуністичному суспільстві, але сам смисл „недостачі” розмивався привитим „прогресистським” розумінням ходи історії.

До нашого часу переважає уявлення (як вихідне положення до побудови теоретичних викладок та різноманітних господарських програм), що тільки тоді, коли з'являється можливість розвитку населення, населення розвивається (приростає, змінюється якісно).

Зазначимо, цього недостатньо для закінченої схеми. Населення є діалектичним чинником розвитку. Тому зростання народонаселення (або ж у найбільш загальному визначенні його самовідтворення – В.С. Стешенко, В.П. Пискунов) також виступає і як можливість, і як необхідність (потреба) одночасно. Кількісні та якісні зміни в народонаселенні виступають то як причина подальшого розвитку, то як наслідок. Причому, на кожному історично значимому демоекономічному етапі виступала на перше місце якась певна *якісна характеристика населення*. Саме вона формулювала перебіг кількісно-якісних змін у населенні та перебіг

суспільного розподілу праці. Саме ця якість населення і становила той продуктивний тиск народонаселення на виробничі сили суспільства, про який для первісності писав К.Маркс (Маркс, 1957, с. 568). Безумовно, він не ставив собі за мету відпрацювати уповні демоісторичну схему, тоді це було передчасно. Відповідно, потреба нової якості населення при переході до економіки відтворюючого господарства спричинила до падіння середньої очікуваної тривалості життя та зменшення відносної чисельності жіночої частини населення.

На цій основі тільки і можлива побудова демоекономічної періодизації, а відтак виникає обумовленість аналізу стану кожного суспільства – історичного чи сучасного, як наприклад, сучасного стану України.

Звернемося відразу до характеристики традиційного суспільства. Пропустимо тут обґрунтування двох початкових стадій історичної соціодинаміки – (I) стадії антропогенезу і формування демоекономіки, яка почалася з біологічної кризи, та (II) стадії статево-вікової організації економіки за часів привласнюючого господарства, яка почалася з кризи біо-соціальної.

Отже, з моменту мезолітичної кризи (кризи привласнюючого господарства, що настає услід за виснаженням освоєних людиною екологічних ніш) важливою стає така якість населення, як його маскулінізація. В умовах порівняно нестабільної економіки відтворюючого господарства тільки такий переки (переки – з нашої, сучасної точки зору; тому, коли пишуть, що традиційне відтворення населення було „не раціональне”, то впадають в прогресизм і не розуміння історизму – Демографический..., 1985, с.115) у якості населення створював умови для подальшого розвитку. Такою була демоекономічна потреба. У цій системі, де визначальну роль в демоекономіці відігравало перевищення чисельності чоловіків у соціумі, частина чоловіків, зауважимо особливо, не мала права на шлюб, була експлуатованою соціально, виробляючи додатковий продукт задовго до класової експлуатації (Кислий, 2005). Формується аграрно-реміснична (III) стадія демоекономіки.

Приблизні аналогії дії фактора маскулінізації знаходимо до сьогодні, коли, наприклад, оголюються до первісної простоти територіальні суперечки і мова йде про війну, чи коли мова йде про екстенсивне освоєння нових територій. Окреміше: армія, особливо армія обов'язкової військової повинності, – це уламок, рудимент тієї первісної системи демовідтворення, коли чоловіків могло бути удвічі більше (Кислий, 1990).

Що дала первісна та традиційна загалом

маскулінізація? Успішний перехід до відтворюючих форм господарювання, поцінування жінки, появу ринкових відносин, за яких жінка стала продаватись, що і зберегло жіноче потомство (Енгельс, 1980, с. 58 и др.), а це врятувало саме відтворення життя, безпосередньо – репродукцію поколінь. В інших випадках, у тих суспільствах, що в умовах кризи не мали змоги розвиватися, конкурувати, вести загарбницькі війни чи торгувати (закриті суспільства Півночі, острівні колективи, як то – острів Пасхи, що описано М.М.Міклухо-Маклаєм), надмірна маскулінізація приводила до знищення роду.

Аграрна криза поставила на порядок денний нову якість населення, таку, коли муіло занадто зрости міське населення. Скупчененадміру (заранньосередньовічними нормами) населення у містах вимирало, хоча в селі воно могло б ще досить успішно на старих засадах відтворюватись. Проте такою була демоекономічна потреба. Тиск цього вільного від закріпачення населення забезпечив виникнення машинно-промислової (IV) стадії демоекономіки.

В результаті праць з санітарної статистики XIX ст. склалося враження, що зниження рівня смертності на початку демографічного переходу треба пов'язувати перш за все з появою нових медичних засобів. Це не так. Можливості до збереження життя немовлят, продовження життя старших поколінь і населення у цілому виникали у провідних країнах та цивілізаціях часто й існували досить довго. Але не було потреби у великій кількості населення, що навчене до технологій і потреб епохи промисловості. Не було потреби у тиску такого населення на виробничі сили. Традиційне населення, у якому, як правило, до 50-60% помирало до віку 18 років уповні виконувало свою функцію на аграрній стадії демоекономіки, оскільки демоекономічним завданням значної частини населення було виробити певну частку суспільного багатства, але не мати потомства. Таке населення, що відтворювалося за традиційною, екстенсивною схемою, стало непотрібне на промисловій стадії демоекономіки.

В основі кризи машинно-промислової стадії демоекономіки, що завершується у світі нині, лежить нестача природних невідтворюваних ресурсів та перехід до звуженого відтворення населення. Бо розширене відтворення населення є чинником природнім, іманентно властивим природнім системам, таким, що за всього періоду соціогенезу суперечило їй. Отже, можливе крайнє (історично крайнє) відторгнення „природного зовнішнього” в соціумі і навіть в особистості, в людині, нова криза, що приведе до стадії (VI) сапієнтгенезу.

На сучасному нам етапі (науково-технічна (V)

стадія демоекономіки) виникає потреба у новітньому населенні, у такій його якості, яка б забезпечила пошук і використання нових, нетрадиційних ресурсів, у тому числі, зазначу, й інформаційних. Значна, переважаюча частина населення світу має перейти до нового виду праці як неприродного творення (Кислий, 2005, с. 44, 260-264). Це творення абсолютно нових ресурсів, що будуть з надзвичайною силою протистояти природі. Незалежно від якості життя вчених, тепер формується особлива роль наукового потенціалу у відтворенні життя у цілому на Планеті. При цьому відтворення життя треба розуміти у найбільш широкому сенсі, включно з відносинами „природа-суспільство”, оскільки головним виявляється навіть не відтворення суспільства, а саме відтворення життя. Отже, надалі стає актуальним вивчення відтворення життя на Землі як функції відтворення народонаселення, а не відтворення людей (окремого різновиду живих істот) як функції відтворення життя. Підкреслимо додатково, демоекономіка тут – зв’язки, що виникають з приводу відтворення життя.

І знову, як і на минулих стадіях розвитку, виживуть ті соціуми, де буде належний тиск відповідної якості населення на виробничі сили з усіма можливими негараздами функціонування прошарку населення відповідної якості. Незалежно від того як вчені описують свої біди, такою є демоекономічна потреба. Всякий інший соціум (населення, етнос, політична нація, навіть розвинене громадянське суспільство – не важливо) по мірі зникнення можливості традиційної експлуатації ресурсів (навідтворювані природні ресурси та розширене відтворення населення) зникне, звільнивши територію

для новітнього відтворення життя. Тому перспектив до успішного завершення демографічного переходу (успішного переходу до сучасного типу відтворення життя) більше у деяких країн, що розвиваються, ніж, наприклад, в Україні.

Отже, опираючись у системних дослідженнях суспільства на роботи соціологів, філософів і обов’язково археологів, можемо знайти відповіді на найбільш актуальні проблеми розвитку. Враховуючи історичне розуміння якості населення, не може бути концептуально визначено та прийнято для побудови народногосподарських програм, що „поліпшення стану здоров’я населення” є „серед найважливіших” якісних його параметрів. Проте таке і подібне знаходимо у численних працях дослідників (Демографія та..., 2004, с.16). Парадокс у тому, що, як правило, інших „найважливіших” чи просто важливих до вдосконалення якісних параметрів сучасного населення України частина дослідників не бачить.

Таким чином, головним завданням підвищення якості населення на сучасному етапі має бути створення умов, за яких з’явиться потреба у тиску на виробничі сили сучасного, новітнього населення, кваліфікованого на рівні продукування (створення/забезпечення умов до продукування) нових ресурсів. Зауважимо також, що в Західних країнах, обслуговуючий персонал здатен виконувати функцію забезпечення умов до створення так званим „новим класом”, вченими таких ресурсів. Наш обслуговуючий персонал не здатен, а роль науковців зведено до прошарку, що найбільш заважає економіці держави.

Abstract

A. E. KISLY

THE ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL DATA FOR THE SYSTEM OF CHANGES IN POPULATION QUALITY AND REGULARITY OF HISTORICAL PROCESS

S.N. Bibikov one of the first and parallel with other scientists (N.P. Gryaznov, V.M. Masson, V.I. Dovzhenok, J.G.D. Clark, C. Renfrew, S.R. Binford, other) developed new directions of reconstruction archaeology. Thus, he paid a regard to that is certain independent dialectics in the process of development of population and primitive technologies.

In the last century as a result of achievements demographic, historical sciences, and also archaeology, the necessity of connection of historical method with the concept of the self-reproduction of the population (V.S. Steshenko, V.P. Piskunov) and concept of quality of population (A.J. Kislyy) was appears. Research of population as the historical phenomenon enables to understand the system of changes. At first, exactly quality of population reflects the greatest dialectics of possibility and necessity of changes of social development and development of population; secondly, it shows: what considerable technological achievements (or «method of production») would not be, their account can not be basis for a division into the periods of history as system of changes. Such achievements - it's the answer of society on dialectics of necessities and possibilities only; it is a form, but not essence.

A population is the dialectical factor of development.

Therefore the increase of population (or in his most general determination it's self-reproduction of the population - V.S. Steshenko, V.P. Piskunov) also comes forward both as possibility and as a necessity (necessities) simultaneously. Quantitative and high-quality changes in a population come forward both as reason of further development or as a result. Thus, on each historically meaningful demo-economic stage certain high-quality description of population comes forward on the first plan. Exactly it formulated the flow of in-high-quality changes in a population and motion of public division of labor. Exactly it quality of population and made the productive pressure of population on productive forces of society about which K. Marks wrote for the primitive society. Sure, he did not put itself a purpose to give a demo-historic scheme fully, then it was premature. The necessity of new quality of population in transition to the economy of reproducing economy caused falling of mean time of life of population, relative diminishing of quantity of womanish part of population et cetera.

On these, an expounded ground an author gives a six-stage socio-demographic division into the periods of history. We do not talk that "progressism" conception was wrong, but underline that it's insufficient, because in this paradigm it's impossible to answer arising up questions.